

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ЩОДО УКРАЇНСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ у 1920-х роках

Досліджується політика радянської держави стосовно української кооперації. Проаналізовано причини та наслідки співпраці більшовиків з українською кооперацією в 1920-ті роки.

Ключові слова: кооперація, влада, декрет, Центросоюз, більшовики, господарство.

Звернення до історичного досвіду в умовах розбудови української, демократичної держави має особливий сенс і значення. Об'єктивне вивчення минулого, врахування його досвіду та уроків сприятиме вирішенню складних соціально-економічних проблем сьогодення. Однією з проблем історії, що потребує переосмислення, правдивого, позбавленого догматичних стереотипів висвітлення, є політика більшовиків щодо української кооперації. Невдала політика воєнного комунізму змусила радянське керівництво шукати альтернативні шляхи для відновлення господарства країни. Тому більшовики вирішили використати кооперативний рух для відновлення малих та великих підприємств, налагодження обміну товару між селом та містом. Внаслідок цього вже на початку 1920-х років українська кооперація не тільки відродилась, але і не забувала про саму ідею створення – насамперед для покращення життя українського народу.

Метою написання даної статті є дослідження політики більшовиків щодо розвитку української кооперації в 20-ті роки ХХ ст., для чого передбачено вирішити такі завдання:

- визначити науковий рівень розробки досліджуваної теми;
- дослідити зміст характеру державної політики щодо кооперації в 20-х рр. ХХ ст.;
- проаналізувати наслідки співпраці українського кооперативного руху з більшовиками.

Кооперація як економічне та історичне явище привертала увагу багатьох дослідників. В радянський період було немало зроблено для збору статистичних даних про результати торговельної діяльності споживчої кооперації України, проаналізовано позитивні і негативні наслідки її впровадження в господарську практику. Це праці П. Височанського, О. Гречка, Є. Дешко, С. Зарудного, П. Кожаного, А. Лозового та ін. Але зазначений комплекс літератури відзначається класово-партійним підходом. Дослідження окремих аспектів політики більшовиків стосовно української кооперації, у тому числі зовнішньо-торгівельної діяльності, здійснювалися вітчизняними та російськими науковцями і дослідниками з діаспори протягом 1950–1990-х рр. Проте найбільший внесок в дослідження даної проблеми зроблено сучасною українською історіографією. Серед праць першого десятиріччя ХХІ ст., присвячених дослідженню проблем НЕПу в Україні, варто назвати дослідження О.А. Пиріг¹. У ґрунтовній монографії “НЕП: більшовицька політика імпровізації”, автор показала, що співпраця більшовиків з українськими кооператорами була вимушеним тимчасовим явищем. Дослідниця наголошувала на тому, що ринкові відносини запроваджувалися в господарство УСРР під жорстким контролем держави, мали обмежений характер і використовувалися більшовиками задля зміцнення політичної влади. Міжнародним зв'язкам української кооперації в роки НЕПу присвятив свої статті М.А. Журба². Передусім йдеться про зовнішньоекономічні операції сільськогосподарської кооперації. Питання залучення споживчої кооперації до експортно-імпорتنих операцій УСРР висвітлено фрагментарно. Активно досліджує історію кооперативного руху від середини ХІХ ст. до 1920-х рр. І.А. Фареній³.

Джерельну базу становлять матеріали фондів Центрального державного архіву вищих органів влади України (ЦДАВО). Цінні фактографічні дані містять публікації в ряді тогочасних газет. Наявна історіографія та джерельна база є достатніми для досягнення поставленої в статті мети та завдань.

Встановлення влади більшовиків в Україні перервало процес самостійного та незалежного розвитку української кооперації, адже вона змогла зберегти та зміцнити систему організації, яку очолив Дніпросоюз. В цей час на території РСФРР більшовицька влада ще на початку 1918 року шляхом численних декретів Ради Народних Комісарів реорганізувала російську кооперацію, що дало можливість залучити її до мілітаризованої економічної системи воєнного комунізму для використання ресурсів у перемозі проти білих військ та узурпації влади.

З самого початку більшовики мали багато проблем, пов'язаних з ліквідацією капіталістичного господарства. Кооперацію та її апарат більшовики вирішили тимчасово використати для відновлення господарства країни, адже воєнний комунізм себе повністю вичерпав як модель управління державою. Кооперація на той час була підкорена й ослаблена, але ще зберігала свій технічний апарат, а особливо людські ресурси з громадським досвідом та ідеєю відданості справі громадської самопомоги у важкі часи. Державна торгівля не могла досягнути всю масу населення в містах та селах, й тільки кооперативна форма постачання населення чи збуту плодів його праці було найбільш придатною й доцільною. Саме на кооперацію при Непі більшовики розраховували покласти одне з головних завдань: організацію внутрішньодержавного обміну та відновлення сільського господарства⁴.

В березні 1918 року при Раднаркомі був утворений окремих відділ для справ кооперації і такі ж відділи для контролю кооперативної діяльності при місцевих радах.

Кількома декретами впродовж 1918 року, а потім загальним декретом Раднаркому від 20 березня 1919 р. була проведена реорганізація споживчої кооперації з метою створення єдиного кооперативного центру, який отримав завдання об'єднати всі види кооперації в Центросоюз. Цей декрет був поширений на українську територію, окуповану більшовиками, 20 квітня 1920 р. декрет передавав кооперативну організацію органам Народного Комісаріату Харчування.

Реорганізація відбувалася повсюдно – в міських, сільських і промислових робітничих осередках. Споживчі товариства мали об'єднатися й перетворитися у більші розподільчі органи – “споживчі комуни”. До них повинно було обов'язково приєднатися все населення даної місцевості. Кожний громадянин, не позбавлений прав, мусив стати членом споживчої комуни. Хто не був приписаний до споживчої комуни, той не отримував районованих товарів для щоденних потреб. Членські паї були скасовані. Споживчі комуни, як первісні місцеві розподільчі органи Народного Комісаріату Харчування, об'єднувалися безпосередньо в губернські союзи, а вони – в Центросоюз. Кожна споживча комуна мала багато розподільчих пунктів – крамниць. Місцеві державні харчові установи мали право й обов'язок догляду за діяльністю споживчих комун та їх об'єднань, щоб ті виконували постанови декретів, згідно з загальними напрямками державної харчової політики й воєнно-комуністичного господарства. До управ союзів входили представники місцевих державних органів харчування⁵.

Декретом від 27 січня 1920 року були ліквідовані об'єднання всіх інших видів кооперації, тобто кредитні, сільськогосподарські та ін., а їх майно конфісковане та передане в державну власність, після чого воно переходило до реорганізованої споживчої кооперації, яка перетворилася в додатковий розподільчий апарат Народного Комісаріату Харчування. Потрібно зазначити, що в цей період більшовицька влада видавала дуже багато декретів, деякі з них ліквідовували силу попереднього декрету.

Декрет “Про об'єднання всіх видів кооперативних організацій” набрав сили в Україні від 10 серпня 1920 р. за яким всі кредитні, ощадно-позичкові та сільськогосподарські товариства об'єднувалися в споживчі організації на місцях, в так звану державну кооперацію, окрім того зобов'язувалися передати їм свої активи, пасиви, технічне устаткування й персонал.

Згідно даного декрету, функції одержавленої кооперації зводилися до розподілу обмеженої кількості товарів споживання, які були в розпорядженні уряду для міського населення та в меншому розмірі сільському. Кооперація мала також постачати мануфактуру (речі хатнього вжитку й сільськогосподарський реманент). В дійсності вона не постачала на село майже нічого. Крім розподільчої функції, кооперативна організація повинна була стати допоміжним органом у зборі та відправленні конфіскованого збіжжя на селі⁶.

За часів воєнного комунізму кредитні та сільськогосподарські кооперативи зводили свою діяльність до мінімуму або повністю зникали. Їхнє майно вливалось в єдину споживчу кооперацію, але внаслідок посталої господарської анархії розтрачувалось і марнувалось.

Метою всіх цих перетворень було політично оволодіти кооперацією і під контролем комуністичної партії використати її для воєнних потреб, відновлення економічних потужностей країни, а потім залучити до соціалістичної перебудови народного господарства. Офіційні більшовицькі кола наголошували, що реорганізація ставила за мету позбавлення кооперації впливу зі сторони приватних керівників, які були вороже налаштовані щодо радянської влади.

Одним із реорганізаційних заходів було те, що більшовики забороняли й розганяли кооперативні з'їзди й наради. Збори кооперативних союзів та обрання їх органів не відбувалися; зокрема керівництво союзними кооперативними організаціями призначалося з гори, що давало змогу повністю її контролювати⁷.

Втративши право на господарську самодіяльність та добровільну організацію громадської самопомогги, населення примусово приписане до споживчих комун, ставилося до них, як до державних бюрократизованих крамниць і не мало ні довіри, ні надії на задоволення в них своїх потреб.

Руйнуючи кооперативну організацію, яка була побудована багаторічним ідейно-громадським зусиллям, В. Ленін з приводу березневого декрету 1920 р. говорив на третьому з'їзді робітничої кооперації, що всі ілюзії про якусь незалежність кооперації мусять якомога швидше скінчитись. Ця надія на незалежність може бути тільки там, де ще може бути надія на який-небудь поворот до старого⁸.

За допомогою кооперативних організацій вивозили сільськогосподарські продукти, в першу чергу з України – збіжжя, цукор, масло, яйця в обмін на товари важкої промисловості.

Перший комуністичний з'їзд робітничої кооперації в квітні 1920 року в Харкові постановив організувати новий загальний центр кооперації України з умовою, що він ввійде до московського Центросоюзу. Була також спроба з боку частини українських кооператорів “попередити події”, створити нову, пристосовану до політичних змін “Центроспілку”⁹.

На харківському з'їзді робітничої кооперації російські представники відкидали потребу єдиного кооперативного центру в Україні та наполягали на крайових (обласних) об'єднаннях, які окремо входили з України учасниками Центросоюзу.

На IX-му з'їзді партії 3 квітня 1920 р. Ленін висловив свою думку щодо справ кооперації: “Якщо ви, дякуючи своїй короткозорості, не зможете викрити окремих ватажків кооперації, то посадіть туди одного комуніста, щоб він виявив оту контрреволюцію, і якщо він хороший комуніст, а хороший комуніст є рівночасно й хорошим чекістом, то, призначений до споживчого товариства, він повинен приволікти щонайменше двох кооператорів – контрреволюціонерів”¹⁰.

Декрет 3 січня 1921 р. про перехід кооперації на державне фінансування остаточно завершував одержавлення кооперативної організації в період воєнного комунізму.

Обов'язковість в Україні декретів Народного Комісаріату РСФСР щодо кооперації почалося з 1920 р., але до пізньої осені того року ще не можна було їх виконувати. Зокрема не все робилося в Україні так, як цього вимагали декрети більшовиків. Тому, що апарат влади не був ще в Україні організований, населення ще здійснювало опір. Зрештою, декрети радянської влади швидко само ліквідувалися у зв'язку з новою економічною політикою і тому не встигли знищити всі організації та ідейні надбання вільної української кооперації. Запису до споживчих комун не було проведено. Населення переходило до натурального товарообміну та самозабезпечення. До офіційної кооперації ставилися байдуже, і навіть вороже.

Реорганізована на підставі декретів радянської влади, в Україні споживча кооперація зменшила свою мережу з близько 15 000 споживчих товариств у січні 1920 р. до 4869 на 1 січня 1921 року¹¹.

В цей час гостро постає проблема налагодження зв'язків із закордоном, тому перед кооперативними організаціями постає завдання підготовки та налагодження торговельних та економічних зв'язків з країнами Західної Європи такими, як Англія, Німеччина. Цьому також сприяло те, що Висока Рада Антанти вже в січні 1920 року постановила ліквідувати економічну блокаду радянської Росії, завдяки чому була визнана радянська держава. Це дозволило приватним закордонним фірмам і кооперації нав'язувати торговельні стосунки з російською кооперацією. Щодо державних підприємств, то з ними було незручно працювати через бюрократичну затримку, а саме головне їм довіряли. Якщо поглянути на довоєнні дані, українські та російські кооперативи в світі мали високий авторитет та рівень довіри, окрім

цього закордонні представництва колишніх кооперативних союзів залишилися і виступали, як представники старої російської кооперації, але при цьому відмовлялися діяти від імені нової російської кооперації. Тому на початку 1920 р. до Європи була відправлена більшовицька делегація на чолі з Красіним, яка мала стимулювати нібито вільну російську кооперацію, об'єднану в Московському Центросоюзі, і налагоджувати від його імені господарські стосунки. Окрім цього делегація вимагала передачі фондів закордонних представництв колишнього Центросоюзу¹².

Проголошення непу та нових декретів у справі кооперації сприяли тому, що Московський Центросоюз на конгресі Міжнародного Кооперативного Союзу 1921 р. в Базелі (Швейцарія) був прийнятий як представник російської кооперативної організації. За її посередництвом директори колишніх російських кооперативних представництв за кордоном погодились підпорядкуватись Московському Центросоюзу й передати йому своє майно та установи.

Перші великі державні контракти з закордонними фірмами почалися за посередництва кооперативних центрів. За 1922–1928 рр. експорт кооперації становив 45 млн. фунтів стерлінгів, або 65% всього експорту з СРСР, а імпорт, за допомогою кооперації – 25,4 млн. фунтів, або 1/3 всього ввозу¹³.

Найбільшу участь у посередництві в закордонній торгівлі СРСР брала в ті роки англійська кооперативна споживча спілка, а також деякі приватні й кооперативні організації Німеччини, Франції та США. Радянська закордонна торгівля фактично перебувала в руках держави, а кооперація була як прикриття для розширення зв'язків та підписання вигідних договорів. Для закордонної торгівлі постали змішані англо-, німецько-, французько-радянські акціонерні товариства.

Фінансування закордонної кооперативної торгівлі провадилося за допомогою агенцій Московського Народного Банку в Лондоні, Берліні, Парижі, Нью-Йорку. Закордонними операціями з української кооперації частково тоді керував Українбанк, залежний у тих операціях від одержавленого Московського Народного банку¹⁴.

Але в червні 1920 р., за протекцією влади, представники Дніпросоюзу, Поюру, Союздонбасейну та Центросоюзу організували новий загальний центр – Всеукраїнську Кооперативну Спілку – “Вукопспілку”. Її тимчасове правління складалося з трьох представників робітничої кооперації, двох представників колишнього Дніпросоюзу та одному від Поюру, Центросоюзу, Ради Народних Комісарів та Комісаріату Харчування¹⁵.

Споживча кооперація за часів непу почала поступово повертатися до принципів громадської самодіяльності, держава не повертала кошти, які були забрані за часів воєнного комунізму. Держава повернула тільки частину конфіскованого майна колишнього Дніпросоюзу. Залишалося в силі позбавлення права вступати до споживчих товариств певним соціальним групам.

У 1924 р. Вукопспілці на деякий час вдалося припинити підлеглі стосунки з Центросоюзом через виникнення багатьох суперечностей в інтересах та недомовленостях у роботі.

Спроба Московського Центросоюзу створити свою “вірнішу” мережу організацій закінчилася повним провалом. Загальні збори Вукопспілки винесли з цього питання постанову: “Визнати за необхідне організацію всесоюзного центру споживчої кооперації, але з тим, щоб Центросоюз увійшов у цей центр на однакових правах з іншими республіканськими об'єднаннями, зберігши правові норми добровільного вступу всіх республіканських об'єднань”¹⁶.

У 1925 р. Центросоюз перетворився на всесоюзний центр без рівноправних умов для республіканських організацій, які висувала українська кооперація.

В залежності від того, кого саме споживчі товариства обслуговували, вони поділялись на: сільські споживчі товариства, міські робітничі кооперативи та транспортні. Робітничі та транспортні товариства були об'єднані в свої автономні секції при Вукопспілці.

На 1927 р. мережа Вукопспілки нараховувала 41 районований союз та 8507 споживчих товариств¹⁷. Загалом українська кооперація всередині 1920-х років отримала досить потужну підтримку від влади, але притому вона втратила свою самостійність та незалежність.

Отже, українська кооперація на початку 1920-х років була одержавлена і змушена коритися більшовицькій владі, адже всі кошти знаходилися у держави і без погодження партії кооперація не могла зробити жодного кроку. По суті українській кооперації нічого іншого не залишалося, як співпрацювати з новим політичним режимом більшовиків, допомагати відновлювати

економіку, налагоджувати зовнішню торгівлю, міжнародні зв'язки для підняття рівня довіри до радянської влади та визнання на світовій політичній арені і не забувати про саму суть кооперації, яка на світанку свого створення ставила за мету покращення рівня життя українського народу.

¹ Пиріг О.А. НЕП: більшовицька політика імпровізації. – К., 2001. – С. 274.

² Журба М.А. Селянська кооперація радянської України і Міжнародний кооперативний альянс (20-ті рр. XX ст.) // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 61–74.

³ Фареній І.А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX– початок XX ст.) – Черкаси, 2003. – 143 с.

⁴ Комуніст. – 1921. № 7. – С. 5.

⁵ Вісті. – 1920. – № 43. – С. 12.

⁶ Витанович І. Український кооперативний рух. – Нью-Йорк, 1963. – С. 279.

⁷ Фареній І.А. Вказ праця. – С. 130.

⁸ Дешко Е. Кооперація на Україні. Харків. 1927. – С. 62.

⁹ Там само. – С. 69.

¹⁰ Пиріг О.А. НЕП: більшовицька політика імпровізації. – С. 85.

¹¹ Витанович І. Український кооперативний рух. – С. 281.

¹² Дешко Е. Кооперація на Україні. – Харків, 1927. – С. 279.

¹³ ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 434. – Арк. 47.

¹⁴ Там само. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 1669 – Арк. 17.

¹⁵ Там само. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 434. – Арк. 27.

¹⁶ Витанович І. Український кооперативний рух. – С. 282.

¹⁷ ЦДАВО України – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 434. – Арк. 84.

Исследуется политика советского государства по отношению к украинской кооперации. Проанализированы причины и последствия сотрудничества большевиков с украинской кооперацией в 1920-е годы.

Ключевые слова: кооперация, власть, декрет, Центросоюз, большевики, хозяйство.

The policy of the Soviet state is probed in relation to Ukrainian cooperation. Reasons and consequences of collaboration of Bolsheviks with Ukrainian cooperation in 1920-ies are analysed.

Keywords: cooperation, power, decree, Centrosoyuz, Bolsheviks, economy.